

Τραυματική μνήμη και λογοτεχνία. Για το μυθιστόρημα της Έλενας Χουζούρη *Ο θείος Αβραάμ μένει πάντα εδώ* (Πατάκη, Αθήνα 2016)

Γιώργος Κόκκινος

Δυστυχώς, εξακολουθεί εν μέρει να ισχύει, αν δεν επιτείνεται κιόλας σπασμωδικά και κατά περιόδους από τη συνωμοσιολογία της εποχής, τον χυδαίο ιστορικό αναθεωρητισμό και τη μνησικακία που γεννά η κρίση, η πικρή αλλά τόσο εύστοχη διαπίστωση του Μαρκ Μαζάουερ ότι η Θεσσαλονίκη –εκτός από πόλη αγίων και ερώτων- είναι και μια «πόλη φαντασμάτων».¹ Ή, όπως γράφει η Έλενα Χουζούρη στην πρώτη κιόλας σελίδα του μυθιστορημάτος της –κι αυτό έχει προφανώς τη σημασία του-, μια πόλη που παραμένει «ένας σκούρος κόσμος σκιών που φέρνουν ανατριχίλα». Όχι βεβαίως σε όλους, αλλά σε εκείνους μόνο που έχουν επίγνωση της ιστορικής στρωματογραφίας της ή που κουβαλούν το φορτίο της τραυματικής μνήμης της εβραιοκτονίας και του δωσιλογισμού. Σε εκείνους που προσπαθούν να κατανοήσουν όχι μόνο τα αίτια και τις διαστάσεις της γενοκτονίας, αλλά και της συστηματικής μνημοκτονίας που επακολούθησε (που και αυτή θα έπρεπε να θεωρείται έγκλημα εναντίον της ανθρωπότητας).² Σε εκείνους που αναρωτιούνται μαζί με τη συγγραφέα «Πώς μπορεί να θεωρούν ανεπιθύμητους αυτούς που κατοικούν σ' αυτή την πόλη τόσους αιώνες, όταν δεν είναι λίγοι όσοι την κατοικούν παρά μόνον δύο δεκαετίες;» (145). Σε εκείνους οι οποίοι όταν το 1986 αποκαλύφθηκε ότι ο Κουρτ Βαλντχάιμ, πρώην γενικός γραμματέας του ΟΗΕ και υποψήφιος πρόεδρος της Αυστρίας, υπηρετούσε το 1943 στη Θεσσαλονίκη ως αξιωματικός στην υπηρεσία πληροφοριών του επιτελείου του «εγκληματία του Βελιγραδίου» Αλεξάντερ Λερ, ένιωσαν να μικραίνει –πρόσκαιρα όμως- η «μακριά σκιά» του Ολοκαυτώματος στην Ευρώπη.³

Η Θεσσαλονίκη είναι –μάλλον τείνει να μην είναι πια, όπως θα επιχειρηματολογήσω στη συνέχεια- μια πόλη που την πλάκωνε η «σκόπιμη βουβαμάρα» (214): η πόλη των ξεχασμένων σκελετών, των συμπλεγμάτων, των ταμπού, των αδιέργαστων ιστορικών τραυμάτων, της ανάπηρης ιστορικής δικαιοσύνης, του υπεραναπληρωτικού τοπικισμού.⁴ Όμως, παρά το άχθος του

¹ Mark Mazower, *Θεσσαλονίκη, η πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

² Για το σύνθετο ζήτημα των όρων ανασυγκρότησης της εβραϊκής μνήμης στη μετακομμουνιστική εθνικολαϊκιστική Πολωνία, το κυριότερο –μαζί με τη Γερμανία- εργαστήριο της τραυματικής μνήμης του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, αξίζει ο ενδιαφερόμενος να αναδιφήσει στις σελίδες του βιβλίου των Erica Lehrer και Michael Meng (eds), *Jewish Space in Contemporary Poland*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2015.

³ Andrew Nagorski, *Οι κυνηγοί των Ναζί. Η καταδίωξη των εγκληματιών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, μετάφραση Γιώργος Μπαρουζής, πρόλογος Στράτος Ν. Δορδανάς, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, 437-472.

⁴ Όπως γράφει ο Θωμάς Κοροβίνης, «Θεσσαλονίκη, μάνα μου», ανθολογημένη αναδημοσίευση στο: *Δαίδαλος. Μεγάλη Ανθολογία της Σύγχρονης Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Εταιρεία Συγγραφέων, Αθήνα

απωθημένου, κακοφορμισμένου και στοιχειωμένου παρελθόντος, που ήταν «διαρκώς παρόν», τα τελευταία χρόνια η κατάσταση παρουσιάζει σημεία θεαματικής βελτίωσης. Η συνειδησιακή ανάνηψη ίσως και να είναι πλέον γεγονός. Οι ενδείξεις, τα ευοίωνα σημάδια πολλαπλασιάζονται. Και σε αυτή τη θετική εξέλιξη έχει το μεγαλύτερο μερίδιο η μνημονική δυναμική που αναπτύσσουν επί της ουσίας συγκλίνουσες, αλλά εκ των πραγμάτων εκπορευόμενες από διαφορετικά κέντρα, πρωτοβουλίες ιστορικής αυτογνωσίας και πολιτικής εγρήγορσης. Επιτρέψτε μου να αναφέρω παρακάτω επιγραμματικά ορισμένες από αυτές τις πρωτοβουλίες ώστε να αντιληφθούμε σε ποιο ακριβώς πλαίσιο εντάσσεται το όντως πολύ ενδιαφέρον βιβλίο της Έλενας Χουζούρη.

Η συγγραφέας είναι πεπεισμένη, όπως λέει άλλωστε και η κεντρική ηρωίδα της ιστορίας της, η Αλίζα, ότι «η γνώση, όσο οδυνηρή κι αν είναι, θα σε κάνει να απελευθερωθείς από ό,τι σε βαραίνει και σε ταλαιπωρεί μέχρι σήμερα» (187). Το ψυχαναλυτικό υπόστρωμα μιας τέτοιας τοποθέτησης, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, είναι προφανές. Με την ανοχή σας, θα κάνω λοιπόν λόγο:

1ον) Για **ιστοριογραφικές πρωτοβουλίες** που καταγίνονται άλλοτε με τον βιόκοσμο, τις στρατηγικές, την εξόντωση ή την επιβίωση μελών της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, η οποία είχε ως αφετηρία τη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών και τη συγγραφή μονογραφιών (Φ. Αμπατζοπούλου, Α. Ναρ, Ρ. Μόλχο, Anthony Molho, Μ. Mazower, Ρ. Μπενβενίστε, Ο. Βαρών-Βασάρ, Ι. Χασιώτης, Γ. Μαργαρίτης, Σπ. Μαρκέτος, Μ. Καβάλα, Ε. Χεκίμογλου, Δ. Δώδος, Γ. Αντωνίου, Π. Παπαμίχος-Χρονάκης, Γ. Καρατζόγλου, Ά.-Μ. Δρουμπούκη, Ι. Σιμπή και Κ. Λάμψα κ.ά.), και άλλοτε με την αντίσταση (ενδεικτικά Β. Γούναρης, Π. Παπαπολυβίου) και τον τοπικό δωσιλογισμό (με εμβληματική περίπτωση τα βιβλία του Στράτου Δορδανά αλλά και αξιοπρόσεκτη το πρόσφατο βιβλίο του Ανδρέα Βενιανάκη). Το ερευνητικό δυναμικό που ασχολείται συστηματικά με τα δύο αυτά ζητήματα διευρύνεται συνεχώς και ασκεί πλέον έντονη επίδραση στην κεντρική ακαδημαϊκή σκηνή της χώρας μας συμβάλλοντας αποφασιστικά στην ίδια μας την εθνική αυτογνωσία.⁵

2016, 104 και 106 αντίστοιχα, «Οι οδοί κι οι πλατείες σου στη θέση ανθυπομοίραρχων θα σου 'πρεπε να βαφτιστούν στο όνομα ενός Ρέγκου, ενός Τσίζεκ, ενός Μοσκόφ. Τα πιο πολλά αγάλματά σου θα σου 'πρεπε να γκρεμιστούν γιατί είναι καρποί ακαλαισθησίας που τους γέννησαν οι γάμοι ενός συμπλεγματικού τοπικισμού και μιας συφοριασμένης παπαδοκρατίας. Υπό την σκέπη ενός παραφουσκωμένου εθνοκεντρισμού που –δυστυχώς– εύρισκε πάντοτε στα μέρη σου παθιασμένους οπαδούς» και «Επαναπαύεται συχνά η αμηχανία σου σε βολικά για σένα άλλοθι ρίχνοντας την ευθύνη της κακοδαιμονίας σου στους άλλους, όπως, για παράδειγμα, στον αυτάρεσκο αθηνοκεντρισμό».

⁵ Τελευταία σημαντική έκδοση στο πεδίο της σχετικής θεματολογίας: Άννα Μαχαιρά-Λήδα Παπαστεφανάκη (εισαγωγή - επιμέλεια), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, 15ος – 20ός αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, Ισνάφι, Ιωάννινα 2016.

2ον) Για **θεσμικές πρωτοβουλίες που κινητοποιούν και την κοινωνία των πολιτών**, με κύριους πρωταγωνιστές τον δήμαρχο Γιάννη Μπουτάρη και τον βουλευτή του Σύριζα, εκπαιδευτικό και αγωνιστή στην περίοδο της Χούντας Τριαντάφυλλο Μηταφίδη, παρόλο που οι αντιπαραθέσεις τους για τις ακολουθούμενες ή τις ενδεδειγμένες εκάστοτε πολιτικές μνήμης συχνά αποκλίνουν, αν δεν δημιουργούν κιάλας παροδικές αναφλέξεις τοπικών συμβολικών πολέμων. Παράλληλα, πρωτοβουλίες αναλαμβάνουν και δυο άλλοι θεσμικοί πόλοι: α) το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, που επειδή τα θεμέλιά του βρίσκονται πάνω στους βίαια ανασκαμμένους τάφους του παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου, εξόρκισε τους εφιάλτες του οδυνηρού παρελθόντος του, με την κατασκευή ειδικού μνημείου τον Νοέμβριο του 2014 και β) η ίδια η Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που επιδεικνύει αξιοζήλευτη κινητικότητα κατά το τελευταίο χρονικό διάστημα. Κατά τη γνώμη μου, η συμβολική αποκορύφωση των θεσμικών αυτών πρωτοβουλιών ήταν η συμπερίληψη του πεδίου των εβραϊκών σπουδών – αίτημα πολλών δεκαετιών- στα γνωστικά αντικείμενα που διδάσκονται στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Σημαντική όμως είναι και η καθιέρωση βαρύνουσας σημασίας ιστορικών επετείων και μάλιστα συνδεδεμένων άρρηκτα με μνημονικούς τόπους της πόλης, όπως ο παλιός σιδηροδρομικός σταθμός της Θεσσαλονίκης, από τον οποίο ξεκίνησαν τα κομβία του θανάτου. Ελπίζω ότι αλλάζοντας φιλοσοφία, επικοινωνιακό ύφος και μουσειολογικό προσανατολισμό, μνημονικό τόπο και εργαστήριο ιστορικής μνήμης θα αποτελέσει σύντομα και το Εβραϊκό Μουσείο της πόλης.

3ον) Για **πρωτοβουλίες επιμορφωτικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα** που απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας και Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης εντός και εκτός Θεσσαλονίκης με κύριους οργανωτές και εμπυχωτές τους πανεπιστημιακούς καθηγητές Ελένη Χοντολίδου και Δημήτρη Μαυροσκούφη.

4ον) Για **πρωτοβουλίες που παραπέμπουν στη Δημόσια Ιστορία**, στη νοηματοδότηση δηλαδή του επίμαχου κυρίως και τραυματικού παρελθόντος της πόλης από τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, το θέατρο, τα μουσεία, την τέχνη και το Διαδίκτυο. Έξοχο δείγμα συναφούς κινηματογραφικής προσέγγισης αποτελεί η ταινία τεκμηρίωσης του Βασίλη Λουλέ «Φιλιά εις τα παιδιά», όπως επίσης ουσιώδης είναι η συμβολή του ντοκιμαντέρ του Δημήτρη Σοφιανόπουλου «Jews of Salonica». Εξαιρετικά χρήσιμη είναι και η έκδοση Οδηγών για την τοπική ιστορία και ειδικότερα τομίδων που αποσκοπούν στην εμβριθή πλοήγηση του περιπατητή/επισκέπτη της πόλης στο ιστορικό παρελθόν της εβραϊκής της κοινότητας. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν βιβλία, όπως του Χρίστου Ζαφείρη, *Η Θεσσαλονίκη των Εβραίων. Ιστορία, κοινωνία, μνημεία, Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ιστορικός και περιηγητικός οδηγός* (Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016) και του Γιάννη Γκλαρνέτατζη, *Στιγμές Σαλονίκης θερινές*, πρόλογος Ρίκα Μπενβενίστε (Ακυβέρνητες Πολιτείες, Θεσσαλονίκη 2016). Εκτός της προφανούς

εργαλειακής τους λειτουργίας, κομβικής σημασίας είναι και οι δυνατότητες που διανοίγουν αυτοί οι Οδηγοί στην ανάδειξη του ιστορικού και πολιτισμικού παλίμψηστου της πόλης, όπως και στη στρωματογραφία της μνήμης και δη της τραυματικής.

Πολύ ενδιαφέρουσα ενσάρκωση Δημόσιας Ιστορίας από την πλευρά της λογοτεχνικής προσέγγισης συνιστά το βιβλίο της Έλενας Χουζούρη, μιας συγγραφέως που ομολογουμένως η γραφή της έχει δοκιμαστεί με μεγάλη επιτυχία στην κριτική αναμέτρηση με τις σκιές του ιστορικού μας παρελθόντος των δεκαετιών 1940, 1950 και 1960.⁶ Το μυθιστόρημά της, εκτός της λογοτεχνικής του αξίας, διακρίνεται για δύο αρετές: η ανάγνωσή του αποδεικνύει πόσο ανόητη κι επικίνδυνη είναι η αμεριμνησία της εσκεμμένης λήθης και, ταυτόχρονα, πόσο αναγκαία είναι για την ελληνική κοινωνία η ουσιαστική διεργασία των ιστορικών τραυμάτων της Κατοχής.

Αξίζει να ληφθεί υπόψη ότι, κατά τις τελευταίες δεκαετίες και στη χώρα μας, με ατμομηχανή τη λογοτεχνία του Ολοκαυτώματος και του Εμφυλίου Πολέμου, η μυθιστορία έχει πάρει τα σκήπτρα από τη λεγόμενη ιστορία του παρόντος χρόνου, δηλαδή του πρόσφατου παρελθόντος.

Σύμφωνα με την Nancy Partner, στην εποχή της πολιτιστικής βιομηχανίας, της μαζικής κουλτούρας, του Διαδικτύου και της γενικευμένης παγκοσμιοποίησης, ακόμα και η ίδια η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία έλκεται, όπως θεωρεί αναγκαίο και ο Hayden White, προς το μαγνητικό πεδίο της λογοτεχνικής μυθοπλασίας, του πολυτροπικού της αφηγηματικού κώδικα, που βασίζεται στο βίωμα, τη νοηματοδότηση, το συναίσθημα, τη φαντασία και τις εναλλακτικές-μη ρεαλιστικές ερμηνείες.⁷ Μάλιστα ένα τμήμα της ιστοριογραφίας τείνει να καταργήσει τις διαχωριστικές γραμμές και τις επιστημολογικές συμβάσεις. Χρησιμοποιεί τεχνικές που προσιδιάζουν στη λογοτεχνία αποβλέποντας στην υπέρβαση της ακαδημαϊκής ιδιολέκτου και στη συνομιλία της πάλι με το μεγάλο αναγνωστικό κοινό. Ιστορικοί, όπως ο Chris Lorenz, αναγνωρίζουν ότι η μεταφορική κυρίως και όχι η αναφορική-τεκμηριωτική κατ' εξοχήν λειτουργία της γλώσσας στη νοηματοδότηση του παρελθόντος, επομένως η ιστορική μυθοπλασία στη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, το θέατρο και τις εικαστικές τέχνες, είναι σε θέση να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πολυδιάστατα, δηλαδή πληρέστερα, ακραία ιστορικά γεγονότα ή αδιανόητες τραυματικές εμπειρίες, με επιτομή την βιομηχανοποιημένη

⁶ Έλενα Χουζούρη, *Δυο φορές αθώα*, Κέδρος, Αθήνα 2013 και της ίδιας, *Πατρίδα από βαμβάκι*, Κέδρος, Αθήνα 2009.

⁷ Hayden White, *Λογοτεχνική θεωρία και ιστορική συγγραφή*, μετάφραση Γιώργος Πινακούλιας, Επέκεινα, Τρίκαλα 2015.

γενοκτονία.⁸ Κατά συνέπεια, διαθέτουν συγκριτικό πλεονέκτημα στη διεύρυνση των τρόπων αναπαράστασης του τραυματικού και επίμαχου παρελθόντος.

Για τα ζητήματα αυτά, και ειδικά ως προς τον κινηματογράφο, έχει διατυπώσει ενδιαφέρουσες σκέψεις ο Παναγιώτης Κιμουρτζής στον συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε με τον χαρακτηριστικό τίτλο *CineScience*,⁹ ενώ και ο γράφων σε συνεργασία με τον Π. Κιμουρτζή έθιξαν καίρια ζητήματα της σχέσης λογοτεχνίας και ιστορίας σε σχετικά πρόσφατη εργασία τους.¹⁰

Σύμφωνα, εξάλλου, με όσα παρατηρούν και οι ιστορικοί της ιστοριογραφίας Iggers και Wang, ειδικά η μεταμοντέρνα ιστοριογραφία της λεγόμενης πολιτισμικής στροφής καλεί «σε προσεγγίσεις με τις οποίες η ιστορία πλησιάζει περισσότερο στη μυθοπλαστική λογοτεχνία».¹¹

Από την κυριαρχία, ωστόσο, της Δημόσιας ιστορίας επί της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας και από την όσμωση μεταξύ τους δημιουργούνται, ομολογώ, τρεις μείζονες κίνδυνοι: α) η ενστάλαξη ιστορικών αναπαραστάσεων και ερμηνειών που αντίκεινται στην ιστορική πραγματολογία και την αλήθεια δημιουργώντας αποκλίνοντες «κόσμους νοήματος», β) η δυσχερής αναμέτρηση με το ίδιο το νόημα που παράγει η λογοτεχνική μυθιστορία όταν επισκέπτεται το ιστορικό παρελθόν, λόγω ακριβώς της δραστικότητας του πολυτροπικού της κώδικα και της βαθιάς εγγραφής των μηνυμάτων στη συνείδηση του αναγνώστη, εξέλιξη η οποία εγκαθιδρύει εδραίες γνωστικές ή συνειδησιακές δομές που δύσκολα μπορεί να αναμετρηθεί μαζί τους η ακαδημαϊκή ιστοριογραφία και γ) η επιλεκτική παραδειγματοποίηση όψεων του ιστορικού παρελθόντος ή ιστορικών γεγονότων, κάτι που εκ των πραγμάτων συντείνει στην ανάδυση μορφών ιστορικής συνείδησης, οι οποίες βασίζονται στον διδακτισμό και στον ιστορικό φρονηματισμό, επενδύοντας στη δήθεν αναλλοίωτη ανθρώπινη φύση, στην ανακύκληση του ιστορικού χρόνου, άρα στην αιώνια επιστροφή του ίδιου.

Μελετώντας τη διεθνή πεζογραφία για το Ολοκαύτωμα, ο Νίκος Κοκκομέλης κατέληξε σε μια πολύ ενδιαφέρουσα τυπολογία. Κάνει λόγο: α) για την «κατ' επαγωγή λογοτεχνική μαρτυρία», που έχει κυρίως δικανική / τεκμηριωτική λειτουργία και βασίζεται στη συνάρθρωση μυθοπλασίας και μαρτυρίας, με το κέντρο βάρους όμως να βρίσκεται στο δεύτερο συστατικό και β) για την

⁸ Chris F. G. Lorenz, "Explorations between Philosophy and History", *Historiein*, 14.1 (2014), 59-70.

⁹ Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, «Εισαγωγή: επιστήμη, εκπαίδευση, κινηματογράφος», στο: του ίδιου (επιμ.), *CineScience. Ο κινηματογράφος στον φακό της επιστήμης*, Gutenberg, Αθήνα 2013, 21-42.

¹⁰ Γιώργος Κόκκινος – Παναγιώτης Κιμουρτζής – Μαρία Ματούση, «Ιστορία και λογοτεχνία: χάρδια, χαστούκια και το Χαστουκόδεντρο του Άρη Μαραγκόπουλου», στο: Αντρέας Ανδρέου – Σπύρος Κακουριώτης – Γιώργος Κόκκινος – Έλλη Λεμονίδου – Ζέτα Παπανδρέου – Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, 153-185.

¹¹ Georg G. Iggers and Q. Edward Wang (με τη συνεργασία της S. Mukherjee), *Παγκόσμια Ιστορία της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μετάφραση Πελαγία Μαρκέτου, Νεφέλη, Αθήνα 2015, 461.

«καταστατική λογοτεχνία», στο πλαίσιο της οποίας οι δυο πόλοι -ιστορία και μυθοπλασία- δομούν μια εικόνα αναλογίας, συμμετρίας, διαπλοκής και αλληλοδιάχυσης• στην περίπτωση αυτή, επειδή οι συγγραφείς δεν κουβαλούν το άχθος της βιωμένης τραυματικής εμπειρίας, μολονότι ενίοτε είναι φορείς μεταμνήμης, προέρχονται δηλαδή από οικογένειες επιζώντων, είναι σε θέση «να υπερβούν τον ηθικό τρόπο της αναπαράστασης για τον οποίο μιλάει ο Kertesz» δίνοντας στην αληθοφανή φαντασία ή στην εναλλακτική ιστορία ισότιμη θέση με την ιστορική πραγματολογία.¹² Προφανώς, το μυθιστόρημα της Έλενας Χουζούρη, εντάσσεται στη δεύτερη κατηγορία.

Τι αναζητεί και τι βρίσκει, αλήθεια, ένας ιστορικός όταν βυθίζεται στις σελίδες του *Θείου Αβραάμ που μένει πάντα εδώ*;

Το μυθιστόρημα θεμελιώνεται σε μια ισχυρή βάση ιστορικών γνώσεων. Τις ανακαλώ συνοπτικά. Από το 1492 20.000 κνηγμένοι Εβραίοι της Ιβηρικής Χερσονήσου, διώκτες των οποίων ήταν η Καθολική Εκκλησία και οι ισπανοί βασιλείς, άρχισαν να εγκαθίστανται στην Θεσσαλονίκη, τη μητρόπολη των Βαλκανίων τότε, σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό της Ρένας Μόλχο.¹³ Είναι οι γνωστοί μας Σεφαραδίτες. Στους αιώνες που μεσολάβησαν από την εγκατάστασή τους έως την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος το 1912, οι Σεφαραδίτες της πόλης συγκρότησαν τη μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα στον κόσμο συμβάλλοντας αποφασιστικά στη δημογραφική ανάκαμψη, την οικονομική ανασυγκρότηση και την πολιτισμική αναβάθμιση της Θεσσαλονίκης με κύριες αιχμές το εμπόριο, τα ελευθέρια επαγγέλματα και την υφαντουργία. Βεβαίως εγκατάσταση Εβραίων στη Θεσσαλονίκη μαρτυρείται ήδη από τα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι οποίοι όμως ελληνοποιήθηκαν γλωσσικά και αποτέλεσαν τμήμα της συνιστώσας της εβραϊκής Διασποράς που ονομάζουμε Ρωμανιώτες. Εγκατάσταση Ασκεναζί Εβραίων σημειώνεται το 1376, οι οποίοι όμως δεν διατήρησαν την ιδιαιτερότητά τους μέσα στη δυναμική της αφομοιωτικής χοάνης της πληθυσμιακά υπέρτερης ομάδας των Σεφαραδιτών. Μετά την οικονομική κάμψη της εβραϊκής κοινότητας στη διάρκεια του 17ου αιώνα, μια νέα δημιουργική φάση διαμορφώνουν κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα τα ακόλουθα γεγονότα: α) η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που εφάρμοσε η Alliance Israelite Universelle (1873-1910), β) οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, γ) η σιδηροδρομική σύνδεση της πόλης, δ) η ακμή του εβραϊκού τύπου και επομένως η δόμηση ενός δημόσιου χώρου (μεταξύ 1865 και 1940 εκδόθηκαν περισσότερες από 40 εφημερίδες στη λαντίνο, τη γαλλική και την ελληνική γλώσσα), όπως επίσης ε) η

¹² Νίκος Κοκκομέλης, «Από τη μαρτυρία στην “απομακρυσμένη μνήμη”: ένα νέο αφηγηματικό είδος; Η σύγχρονη λογοτεχνία του Ολοκαυτώματος μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας», στο: Αντρέας Ανδρέου – Σπύρος Κακουριώτης – Γιώργος Κόκκινος – Έλλη Λεμονίδου – Ζέτα Παπανδρέου – Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *ό.π.*, 187-216 και ειδικότερα 214.

¹³ Rena Molho, *Salonica and Istanbul: Social, Political and Cultural Aspects of Jewish Life*, Analecta Iisiana LXXXIII, The Isis Press, Istanbul 2005.

διασύνδεση των ανώτερων και μεσοαστικών στρωμάτων της κοινότητας με τα οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης. Στο διάστημα αυτό αναδύθηκε ιστορικά μια ακμαία τάξη βιομηχάνων και τραπεζιτών, η διανόηση αυτονομήθηκε σε ικανό βαθμό από τα δεσμά της θρησκευτικής παράδοσης, ενώ παράλληλα έκανε την εμφάνισή του ένα στρώμα εξειδικευμένων βιοτεχνών. Οι παραγωγικοί τομείς όπου η εβραϊκή κοινότητα πρωταγωνίστησε ήταν οι τράπεζες, οι αλευρόμυλοι, η καπνοβιομηχανία, η υφαντουργία και η μεταξουργία, η σαπωνοποιία, τα δομικά υλικά, η υποδηματοποιία και η αλιεία.

Ο ιστορικός επιχαίρει για την επιλογή της συγγραφέως να δομήσει την κεντρική της ηρωίδα, την Αλίζα, με υλικά που παραπέμπουν στον «ταξιδευτή του χρόνου», δηλαδή στον άνθρωπο που διαλέγεται ισοδύναμα με το παρελθόν και αφουγκράζεται τις πολλαπλές φωνές και τις σιωπές του. Να μην τη συγκροτήσει, επομένως, με μια γνωσιολογική και συναισθηματική σκευή που παραπέμπει είτε στον «άρπαγα των ψυχών», τον συντηρητικό που ταυτίζεται με το παρελθόν σαν αυτό να είναι η μοναδική και αποκλειστική πηγή νοήματος, είτε στον μεταμοντέρνο «νεκρομάντη», που αποικίζει αυτάρεσκα, ηδονοθηρικά σχεδόν, το παρελθόν με τα ερωτήματα και τις ευαισθησίες του διεσταλμένου του παρόντος.¹⁴

Ο ιστορικός εντυπωσιάζεται επίσης από την ουσιαστική σχέση της μυθιστοριογράφου με την ιστοριογραφία που ασχολείται με τη συγκεκριμένη περίοδο. Εντυπωσιάζεται, παράλληλα, από την πολυπρισματική θέαση του παρελθόντος και από την ικανότητά της να χρησιμοποιεί με άνεση ένα ολόκληρο φάσμα τεχνικών αναπαράστασης: από το λεγόμενο «μάτι του πουλιού» (την πανοραμική οπτική εκ των άνω) και τον ευρυγώνιο φακό, με τη χρήση των οποίων επιδιώκεται η πλήρης οπτική εποπτεία του όλου, έως τη μικροϊστορική προσέγγιση και την θραυσματική αποτύπωση. Εντυπωσιάζεται και από τις γνώσεις της για τους ιστορικούς που είναι φορείς αναιρετικού λόγου, όπως οι λεγόμενοι Νέοι Ιστορικοί στο Ισραήλ, οι οποίοι πληρώνουν βαρύ τίμημα για την αποκαθήλωση των συλλογικών μύθων του έθνους των. Εύκολα αντιλαμβάνονται επίσης τόσο ο ιστορικός όσο και ο επαρκής αναγνώστης πόσο σέβεται η μυθιστοριογράφος την ιστορική πραγματολογία, τα ίδια τα γεγονότα, και πόσο υποδειγματικά και αβίαστα χρησιμοποιεί τα ένθετα ιστορικά τεκμήρια. Ωστόσο, απορία δημιουργεί η εναλλακτική χρήση των όρων Ολοκαύτωμα και Σοά, σα να μη μπορεί η συγγραφέας να αποφασίσει ποιος από τους δυο όρους λογίζεται ως προσφορότερος, ιστορικά και ηθικά.

Πιο συγκεκριμένα, ο ιστορικός και κατ' επέκταση ο επαρκής αναγνώστης βρίσκει στις σελίδες του βιβλίου μια θεματολογία που οι κομβικοί της αρμοί ορίζονται από τα ακόλουθα θέματα:

¹⁴ Γιώργος Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ. Προσεγγίζοντας τη σχέση Ιστορίας, τραύματος και μνήμης*, Gutenberg, Αθήνα 2012, 397, υποσημείωση 66.

α) Το θέμα της ταξικής διάρθρωσης της εβραϊκής κοινότητας που, ως γνωστόν, είχε πυραμιδωτή μορφή, με πολλούς φτωχούς στη βάση, ισχυρά αστικά στρώματα στο μέσον και λίγους πράγματι πλούσιους στην κορυφή. Συγκεκριμένα, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα οι εβραϊκοί κοινοτικοί θεσμοί ήταν επιφορτισμένοι με την ηθική υποχρέωση να παρέχουν βοήθεια σε 6.000 οικογένειες από τις συνολικά 13.000 εβραϊκές οικογένειες που διέμεναν στην Θεσσαλονίκη. Οι άντρες των 6.000 αυτών οικογενειών ήταν άνεργοι ή χειρώνακτες εργάτες, η μεγαλύτερη ομάδα εκ των οποίων ασχολούνταν με την φορτοεκφόρτωση στο λιμάνι και τη μεταφορά εμπορευμάτων και αποσκευών. Ήταν δηλαδή χαμάληδες που είχαν οργανωθεί σε συντεχνίες. Η πολυπληθής βάση της ταξικής αυτής πυραμίδας μας δίνει απαντήσεις για τα αίτια της ανάδυσης του βαλκανικού διεθνιστικού σοσιαλισμού από τους κόλπους ακριβώς της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, γεγονός που συνδέεται γενετικά με την ίδρυση της Φεντερασιόν το 1909.

β) Τα θέματα των κλιμακούμενων και εντεινόμενων διακρίσεων σε βάρος της εβραϊκής κοινότητας και του οικονομικού ανταγωνισμού μεταξύ των νεοεγκατεστημένων προσφύγων και των αυτοχθόνων Εβραίων. Είναι ευνόητο ότι η πυρκαγιά του 1917 και η έλευση το 1923 στην Θεσσαλονίκη 100.000 προσφύγων ελληνικής καταγωγής ανέτρεψαν τη χωροταξιακή ισορροπία, τη δημόσια ορατότητα όψεων και τη δημογραφική ιεραρχία της πόλης, αφού πλέον η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε μόνο το 20% του πληθυσμού, προκαλώντας συγχρόνως ρήγματα στην εδραιωμένη έως τότε πολυπολιτισμική της φυσιογνωμία και εγκαινιάζοντας μια συγκρουσιακή δυναμική. Και αυτά, παρότι ήδη από το 1914 το ελληνικό κράτος είχε εγγυηθεί την ισοπολιτεία και την προστασία των θρησκευτικών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων της εβραϊκής κοινότητας. Χωρίς την κατανόηση αυτών των εξελίξεων, δεν μπορεί να εξηγηθεί η γένεση εθνικιστικών και ναζιστοειδών πολιτικών και παραστρατιωτικών πυρήνων ειδικά στην Θεσσαλονίκη και την Βέροια ούτε η εμπλοκή της οργάνωσης ΕΕΕ στην πυρκαγιά και το πογκρόμ της συνοικίας Κάμπελ το 1931. Γεγονότα που οδήγησαν στον εκπατρισμό και τη μαζική μετανάστευση 10.000 Εβραίων της πόλης προς τους λιμένες της Χάιφα και της Γιάφα. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο αναδεικνύεται ανάγλυφα το θέμα της διαίρεσης του γηγενούς ή επήλυδος ελληνικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης σε δυο κατηγορίες: τη μαζικότερη εθνικιστική-αντισημιτική, με την οποία συνέπραξαν εκ των πραγμάτων και όσοι αδιαφόρησαν για την τύχη των εβραίων συμπολιτών τους, και τη μάλλον ευάριθμη φιλο-εβραϊκή, που βοηθούσε, συμπονούσε και συνέπασχε επικαλούμενη είτε ανθρωπιστικά είτε ιδεολογικοπολιτικά κίνητρα.

γ) Το θέμα της παλινδρόμησης των φιλελεύθερων εβραίων αστών της Θεσσαλονίκης, όπως αυτοί ενσαρκώνονται από ένα κεντρικό ήρωα του βιβλίου, τον πολύγλωσσο και δυτικοθρεμμένο υφασματέμπορο Ιακώβ-Τζάκο, στην παραδοσιακή τους κουλτούρα, στον σκληρό πυρήνα της ταυτότητας και στις πρακτικές επιβίωσης

της οικογένειας. Συγκεκριμένα, η συγγραφέας δείχνει ότι η φιλελεύθερη αντίληψη του βίου, ισχυρή και αυτάρεσκη στις περιόδους ειρήνης και ακμής της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, κάμπτεται και υποχωρεί μπροστά στην ισχύ που αποκτά η κεντρομόλος δύναμη της πολιτισμικής εστίας, η κοινωνική περιχαράκωση και η σύσφιξη των οικογενειακών δεσμών, όταν η απειλή ή ο κίνδυνος της καταστροφής, της επερχόμενης ανεσιτότητας και της περιπλάνησης γίνονται πλέον καθημερινές ανησυχίες και αγωνίες. Είναι γνωστό ότι τέτοιες στρατηγικές επιβίωσης συναντώνται στον προσανατολισμό ομάδων που έχουν υπάρξει στη μακρά ιστορική τους διαδρομή θύματα αποκλεισμών και διώξεων και έχουν βιώσει τη Διασπορά.

δ) Το θέμα των μεσεγγυούχων και της καταπάτησης και ιδιοποίησης των εβραϊκών περιουσιών και ιδιοκτησιών, όπως και η ακανθώδης και οδυνηρή αντιμετώπισή του από το μεταπολεμικό ελληνικό κράτος.

ε) Το θέμα του τραύματος και της τραυματικής μνήμης. Είναι γνωστό ότι η γενοκτονική πολιτική του γερμανικού ναζιστικού κράτους, που στον ελληνικό χώρο άρχισε να υλοποιείται με τις αποστολές θανάτου από τις 15 Μαρτίου του 1943 και ολοκληρώθηκε στην πόλη σε έξι μήνες με 19 αποστολές, κόστισε στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης την απώλεια του 96% του πληθυσμού της (37.387 νεκροί). Κόστισε επίσης την καταστροφή μεγάλου μέρους της πολιτιστικής της κληρονομιάς, των μνημείων της (με επιτομή το νεκροταφείο που περιλάμβανε τουλάχιστον 350.000 τάφους και καταστράφηκε από συνεργεία του Δήμου αρχής γενομένης από τις 6 Δεκεμβρίου 1942), καθώς και της αρχαικής της μνήμης. Επέφερε, συγχρόνως, καίρια πλήγματα στις θρησκευτικές και εκπαιδευτικές υποδομές της κοινότητας.¹⁵

στ) Το θέμα της διαφυγής στο βουνό, της ένοπλης αντίστασης και των ενοχών που γέννησε η εγκατάλειψη των προσφυλών αλλά και η ίδια η σωτηρία και η επιβίωση από τα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου.

ζ) Το θέμα της ατελούς κάθαρσης του άγους της ναζιστικής κατοχής.

η) Το θέμα του νεοναζισμού, της βεβήλωσης των μνημείων και των τόπων μνήμης, αλλά και αυτό της εξακολουθητικής μνημοκτονίας.

Και, τέλος, θ) το θέμα της μεταμνήμης, δηλαδή της οικογενειακής κληροδοσίας της μνήμης, που αναζητεί έκφραση συνήθως στην τρίτη γενιά (των επιγόνων), όπως συμβαίνει, εξάλλου, και στο βιβλίο της Έλενας Χουζούρη, παίρνοντας συχνά το σχήμα της προσωπικής και επώδυνης ιχνηλασίας των ριζών, μιας περιπλάνησης στην κόλαση της Ιστορίας, αν όχι μιας ηθικοπολιτικής

¹⁵ Ρένα Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης*, πρόλογος Νίκος Ζάικος, Πατάκη, Αθήνα 2015.

στράτευσης. Δύο μυθιστορήματα που πρόσφατα κυκλοφόρησαν και στην ελληνική γλώσσα, το *Confiteor* του Ζάουμπε Καμπρέ (μετάφραση Ευρυβιάδης Σοφός, επιμέλεια Χαρά Σκιαδέλλη, Πόλις, Αθήνα 2016) και το *Η έξωση από την κόλαση* του Ρόμπερτ Μενασσέ (μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Πόλις, Αθήνα 2016), αλλά και το βραβευμένο μυθιστόρημα της Μαρίας Στεφανοπούλου *Άθως, ο δασονόμος* (Ροδακίό, Αθήνα 2014) αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα σε πολλά επίπεδα. Και στα τρία αυτά μυθιστορήματα, όπως και στον *Θείο Αβραάμ*, άλλοτε πίσω από την πρόφαση του *campus novel* και άλλοτε μέσα από την παράδοση του μυθιστορήματος μαθητείας (*Bildungsroman*), η κριτική αναμέτρηση με το τραυματικό παρελθόν παίρνει πολλές μορφές. Στο βάθος των πραγμάτων όμως караδοκούν οι ερινύες που αναζητούν τα ίχνη των δημίων, αλλά και των θυμάτων τους, όπως και το άγρυπνο μάτι της ιστορικής δικαιοσύνης. Καραδοκεί επίσης και το ηθικό αίτημα της μεταμέλειας του θύτη, όπως και η ουτοπία της συμφιλίωσης. Η αυτοπραγμάτωση του ήρωα –στην περίπτωσή μας της Αλίζα- συμβαίνει όταν επιτέλους παίρνει σάρκα και οστά η ιστορική αυτογνωσία.

